

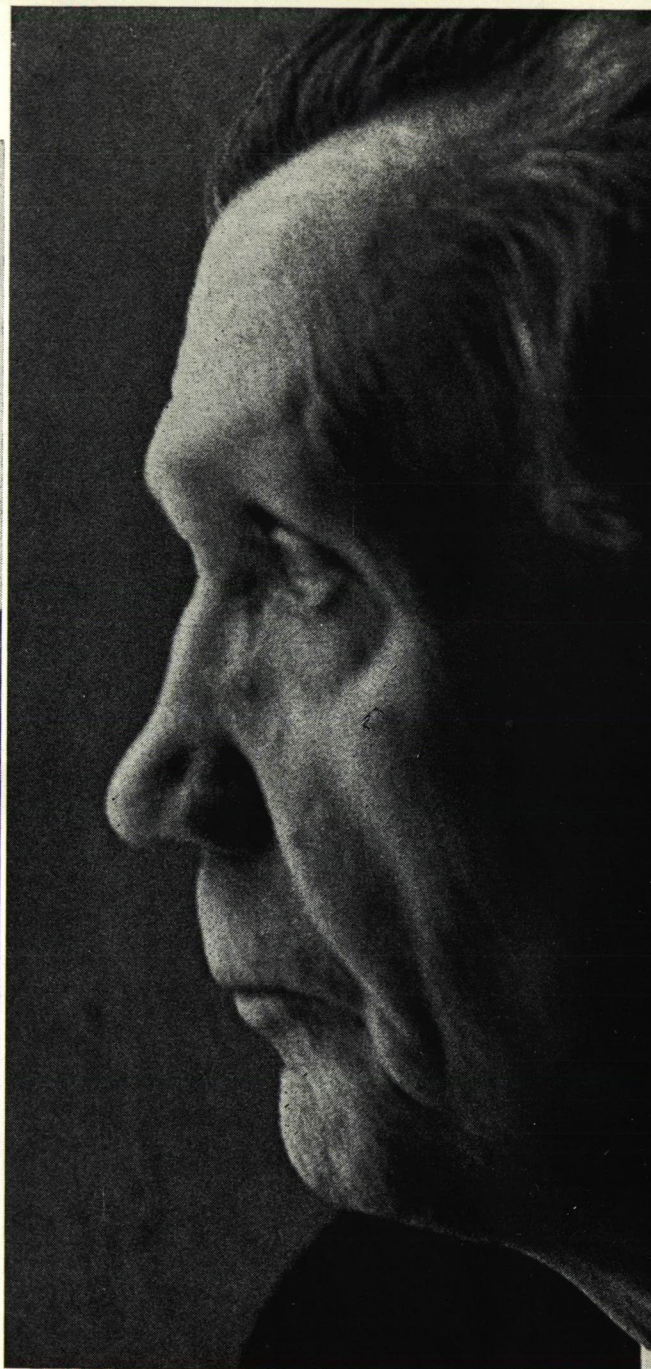
80 éve született Fábry Zoltán

GÖRÖMBEI ANDRÁS

Fábry Zoltán és a harmadvirágzás

I.

A második világháború utáni négy év a vox humanának, mint világnézetnek mérhetetlen próbatétele volt. Fábry *A vádlott megszólal*ban bizonyította a vox humana hitelét, s 1946 májusában, a legnehezebb körülmények idején adott a csehszlovákiai magyarság számára egy olyan magatartásmódot, amelynek politikai, világnézeti és erkölcsi hatása felbecsülhetetlen a harmadvirágzás önismeretében. A vox humana csak folytonosságában érvényes, ezért ez a morális elsődlegesség diktálta Fábry témáit is. 1945 után, a magyarság teljes diszkriminációja idején a morális kényszer íratja meg vele *A vádlott megszólalt*. Később is vallja, hogy ha 1946-ban néma maradt volna az elnémitottak között, akkor erkölcsi hitelét veszítette volna. Fábry a fasizmus és a háború veszélyét előre látta, ezért bármennyire megrendítették és felháborították az események, nem érték váratlanul. Ezzel szemben teljes csalódást okozott neki az 1945-ös kassai kormányprogramnak a magyarságot egységesen a fasizmus bűnében elmarasztaló vádjá, majd az ezt követő diszkrimináció. „Fábry azt várta, hogy a csehszlovákiai magyar kommunisták és antifasiszták tevékenysége igazolódik az új, demokratikus Csehszlovákiában. Ezt kellett várnia, hiszen a harcostársak kerültek a csehszlovák kormány élére: a miniszterelnök az a Klement Gottwald lett, akivel együtt tiltakozott 1938 őszén a kassai népgyűlésen a müncheni szerződés ellen. A bajtárs Major István kosuti perének védője, Vladimir Clementis külügyi államtitkár, a Munkás egykori szerkesztője, a költő Laco Novomesky, a szlovák iskolaügyi megbízott” (E. Fehér Pál). Mindezek ellenére a magyarság egységes elítélése következett be, ez Fábryt teljesen megrendítette. A marxista világnézet megcsúfolását látta abban, hogy osztályszempontú megítélés helyett nemzeti kritériumok alapján osztják ketté az embereket. Erkölcsi felháborodása olyan fokú volt, hogy nem tette lehetővé a körültekintő történelmi és társadalmi vizsgálódást. Fábry az ellenkező végletbe esett: az egységes bűnösség elvével szemben a magyarság egységes büntelenségének tételét állította fel, kijelenti, hogy a magyarság egységesen ellenállt a fasizmusnak. Kétségtelen, hogy ez a megállapítása nem helytálló. Mégsem beszélhetünk *A vádlott megszólall* kapcsolatban válságról. *A vádlott megszólal*nak ugyanis sem a lényege, sem a fő iránya nem az a mozzanat, hogy a magyarság egységesen antifasiszta volt-e vagy nem, hanem annak bizonyítása, hogy nem volt egységesen fasiszta, sőt jelentős antifasiszta ellenállást fejtett ki. A kollektív bűnösség elmélete pedig a fasizmus kelléktárából való, tehát nem veheti át az a hatalom, amelynek létrejöttét a fasizmus legyőzése tette lehetővé, célja pedig nem lehet más, mint azoknak az életelveknek a kiirtása, melyek a fasizmushoz vezettek. „*A vádlott megszólal* az új igazságokat vajúdó korban a szenvedélyes igazságkeresés teljesen ki nem érlelt — mert sürgőssége és aktualitása folytán ki nem érlelhetett — kordokumentuma maradt, s egyben a legjellemzőbb Fábry-

dokumentumok egyike, lélekölő belső tanácstalanság s ugyanakkor szilárd erkölcsi hajthatatlanság tanújele” (Duba Gyula). Fábry *A vádlott megszólal*ban a csehszlovákiai magyarság múltjának, antifasiszta küzdelmeinek, áldozatvállalásának a bemutatásával a bűnhődés következtében kialakuló *bűnösségtudat, káros kisebbségtudat megképződése, kialakulása ellen felbecsülhetetlen értékű munkát végzett*. Egy nemzetiség erkölcsi tudatát óvta a teljes elbizonytalanodástól. Azt fogalmazta meg, amit ki-ki önmagában tudott és sejtett, Fábry ezt állította tág horizontú történelmi és erkölcsi összefüggésekbe. Éppen ez a tág horizontú szellemerkölcsi szemlélet tette lehetővé számára, hogy általános érvényűen fogalmazza meg a pillanat igazságát: „*A kisebbségi jog: a demokrácia próbája.*” A vox humana vizsgálja még ezután következőket: milyen választ ad Fábry a humanizmus és demokrácia elveinek nyilvánvaló megsértésére, semmibebevételére? Érzékletes képekkel, bő dokumentációval festi és bizonyítja a méltatlanságot, segélykiáltást ad és határozottan tiltakozik, „elítéltetésünkkel a humánus veszt csatát”. De mintegy bízva az idő erkölcsi teljességében, s a szocialista humanizmus és demokrácia érvényrejutásában, határozottan elhárítja a reménytelenség regresszív, tehát harképtelen bevallását, elhárítja a humanizmusnak mint eszmének a bukását, a történelemben pillanatnyi zavart és eltévelyedést lát, ezért a segélykérő-bizonyító attitűd. A humanizmus csődjét hirdetni nem jelent mást, mint a fasisztust élesztgetni. Fábry az eseményeket filozófiailag — a fasiszmus elveivel való szembesítéssel — cáfolja, s tiltakozik ellenük, de a hitet nem adja fel, megőrzi és tovább sugározza a demokrácia hitét, a humanizmus igazát. Bár *A vádlott megszólal* nem jelenhetett meg, Fábry ahol csak tehette, közzétette annak legfőbb mondanivalóit. Legbővebben az *Antisemitizmusban*, s itt ugyanazt az erkölcsi alapállást fogalmazza meg, melyet *A vádlott megszólal* még a közvetlen védekezés hevületével mondott: „az ominózus tegnap idézésével nem sérelmeket és sérüléseket akarunk felidézni és felhánytorgatni, sem érzékenységeket irritálni. Emlékező tanúként csupán tanulságokat akarunk rögzíteni a nagyobb ügy — a szocialista világ — zökkenőmentes realizálása érdekében.” *A vádlott megszólal nemzetiségi önismeretet tudatosító-bővítő és magatartásmódot fogalmazó írás*. Így vált a harmadvirágzás irodalmának etikai iránymutatójává. A tények a harmadvirágzásbelieknek gyermek- és ifjúkori élményeik voltak, de megmutatásuk, világnézeti és történelmi összefüggésekbe való beállításuk bátorságát kimutathatóan Fábry írásai ösztönözték. Előbb a lírában szóltak meg az ismerős motívumok — Bábi Tibor és Gyurcsó István verseiben — s Fábry azonnal méltányolja a Harmadvirágzás című tanulmányában poétikai összefüggésbe állítva: „A költő élménye határozza meg... Az élmény erején dől meg minden. A realitáson.” S ebből indulva értékeli sokra az igazságkritérium alapján Bábi „neuragikus” pontokat érintő verseit. Az 1945–48 közötti időszak tényeinek, s azok konklúzióinak a szocializmus fejlődésmenete érdekében való értelmezése és művészi megmutatása később regények sorában történt meg. Ezekben a regényekben a központi motívumok talán a történelmi élmények alapján esnek egybe Fábry esszéjének bizonyító anyagával, de a hangsúlyok és olykor a szó szerinti hasonlóság Fábry erős hatását mutatják már a motívumokban is: a kitepítés, a fűvel benőtt iskolaudvarok, a nyelv korlátozása, az otthonrombolás borzalma, az otthonvesztés fájdalma. Az pedig, hogy az ezekben a regényekben, s előbb Fábry esszéjében a tényanyag több irányba vezethető konklúziói az adósságtörlesztés értelmetlenségét, igazságtalanságát, pró és kontra húzzák alá, s az eseményeket csupán intő példaként, a jellemek görccseinek magyarázataként a szocialista humanizmus kiteljesítése követelményeként látjuk viszont, Fábry eszmei hatásának, a vox humana hatékony folytonosságának az eredménye és érdeme is.

II.

A csehszlovákiai magyar irodalom 1945 utáni periódusának első pillanataiban Fábrynak nem volt módja aktívan részt venni az irodalom feldajklálásában. Önmagát zárta ki — erkölcsi megfontolásból: az erkölcs és a valóság elválaszthatatlanságá-

nak érvével. Nem nevezhette meg a valóságot, ezért félig megnevezni nem is próbálta, a szellem-erkölcs elkötelezettje nem állhatott be a hangos szavak közé. Inkább tiltakozott. Ha közvetlenül nem lehetett, megtette közvetve: az egyetemes kultúra számbavételével, a hagyományok aktivizálásával. Utólag bizonyosodik be, hogy ezzel is jelentősen részt vett a harmadvirágzás kibontakoztatásában. A múltat a jelen érdekében, a zavaros jelenben való eligazodás és eligazítás szándékával ébresztgette. Erre utal sokat idézett mottója, melyet Goethétől vett: „Aki nem tud számot adni háromezer évről, az sötétben tapogatózva él egyik napról a másikra.” A hagyományokhoz való visszatérés Fábry híres önkorrekcióinak legtermékenyebbje. A két világháború között Ady volt az egyetlen elfogadott szellemi öröksége, a harmincas évek vége felé azonban, látván, hogy a fasizmus kisajátítja a kultúra világát, Fábry felismerte a hagyomány erkölcsi és gondolati értelmét, s világnézetének megnyugtató igazolását — az idő igazát — is a hagyományokból olvasta ki. A második világháború előtt a hagyomány mint az antifasiszta harc támasza éled újra Fábry világképében, 1948 után viszont mint morális és esztétikai mérték is hangot kap: „A hagyomány és a jelen találkozása döntő próba és ítélet előre- és visszafutón” — írja, máshelyt pedig azt vallja, hogy „A kultúra egésze háromezer éves jelenvalóság, törés nélküli folyamatosság: élő hagyomány.” Ekkor tervezi meg a *vox humana* trilógiáját, melyből csak két rész jelent meg, *A gondolat igaza* (1955) és *A Béke igaza* (1956), az *Ady igaza* külön könyvként nem készült el, de Ady igaza áthatja Fábry 1945 utáni pályáját is, a tervezett könyv elkészült részei a *Stószí délelőtti*ekben kaptak helyet. A trilógia befejező része a *Hidak és árkok* (1959) lett, s részben hozzá kapcsolódik az *Emberek az embertelenségben* (1962) kötet, melynek második része — a Fábry-életmű egységét is igazolva — közvetlenül az *Európa elrablásának*, Fábry főművének előkészítése. (Ez a mű külön tanulmány tárgya.) A tervezett trilógia egyértelműen Ady jegyében fogant, s ugyancsak Adyra utal a *Palackposta* 1959-es bevezető esszéje, *Az idő igaza* is. A gondolat, béke és idő filozófiai összekapcsolása a *vox humana* filozófiai megalapozását jelenti.

Fábry a *Korparancs*, *Fegyver s vitéz ellen*, valamint a *Palackposta* című könyveit az antifasizmus, *A gondolat igazát*, *A béke igazát* s a tervezett *Ady igazát* pedig a *vox humana* trilógiájának nevezte, a *vox humana* ebben az összefüggésben az antifasizmussal tekintette azonosnak: „Két trilógia, és mint valami mélyvízi alapotívum vagy vissza-visszatérő refrén, mindkettőnek végkicsengése Ady Endre, az ember az embertelenségben!” Ez az eszmei körülhatárolás nemcsak Fábry antifasiszta publicisztikájának következetességét jelzi, hanem azt is, hogy írókról, művekről szóló hagyományébresztő-hagyományápoló írásait is a Balogh Edgár keresztelezte „kisebbségi műfaj”-ba, a publicisztikába kell sorolnunk. Fábry a hagyomány számbavételével elsősorban az antifasiszta harc szolgálatát vállalta, a gondolat-erkölcs-béke egységének időbeli igazolását adta, tehát antifasiszta, antimilitarista gondolatrendszerének érveit kereste az emberiség háromezer éves kultúrájában. Az író a könyvek címével jelzett eszme (*A gondolat igaza*, *A béke igaza*, *Hidak és árkok*, *Emberek az embertelenségben*) körébe tartozó írásait gyűjtötte kötetekbe, az igazoló-bizonyító szándék azonban önként vállalt egyoldalúságot is jelent. A tematikai tágasság (Apáczai, Kisfaludy Károly, Kölcsey, Bem, Petőfi, József Attila, Móricz, Balázs Béla, Bach, Kant, Goethe, Nietzsche, Heinrich Mann, Thomas Mann, Rabelais, Rousseau, Zola, Barbusse, Gogol, Gorkij, Tolsztoj, Majakovszkij, Čapek, Fučík, Jilemnický stb.) *A gondolat igazában* egyetlen alapeszme egyetemes érvényének igazolásához idomul, a szellem igazságát, egyetemes érvényét hirdeti. Hasonlóképpen *A béke igaza* és a többi könyv is. Ez a világgá tárulkozó bizonyító módszer az alapeszme vitathatatlanságát igazolja. Veszélye Fábry Zoltán műveiben azonban az, hogy miközben szemléletének horizontja kitágult, esztétikai kategóriáit összezavarja, helyesebben: megfoghatatlanná teszi, mert nem árnyal, nem különböztet, hiszen számára az eszme közös lényege a fontos, az esztétikát mindig is másodlagosnak tekintette. Valóságköltőnek nevezi Petőfit, Adyt, József Attilát, Tóth Árpádot, de Thomas Mannt és Móricz Zsigmondot is, szinte határtalanlanná tágitja ezzel ezt a kategóriát, melynek szabatos értelmezését csak a harmincas években adta, de

azóta — a példákból is nyilvánvaló — gyökeresen átalakította. Esztétikai ítéletük tekintetében tehát fölöttébb kérdésesek Fábry Zoltán esszéi. Föl sem vetődne bennünk az esztétikai szempont számonkérése, ha maga Fábry nem tenne esztétikai megjegyzéseket. Ilyen jellegű nézetei azonban nyilvánvalóvá teszik az igényt erre. S nyilvánvalóvá teszik esztétikai gondolkodásának ellentmondásosságát. Fábry a hagyományokról való számadás idején már felismert „egy mélyebb fenomént, amely egyetlen folytonosságban évezredek mozgalmain átsugárzik, s minden mozgalomnál előbbre mutat: a »szellem« fenoménját, amelyhez Fábry értékrendjében hamarosan újabb, kiegészítő — vagy még pontosabban: körülhatároló — elem, az »erkölcs« fenoménja társult. Azóta ehhez az erkölccsel szigorított szellemfenoménhoz méri a kor társadalmi jelenségeit: rendszereket, politikát, mozgalmakat, művészt és műalkotást. Ez Fábry humanizmusának lényege» (Koncsol László). Ily módon az esztétika öntörvényeinek, szuverén tartományainak nincs tere ebben a világban. Az individuumnak, a művészenek is csak azokat a vonásait értékeli és becsüli, melyek a „szellem = erkölcs” kritériumnak társadalmi szinten megfelelnek.

Háromezer év kultúrájának — melybe természetesen a jelenkoré is beletartozik — számbavétele egy paradoxonra világít rá Fábry életművében. A nemzetiségiék elsőrendű feladatát a hídszerép betöltésében látja. Ennek ellenére rendkívül ritka írásai között az olyan esszé, mint a *Mikszáth és Jilemicky*, melyet „az átfogó nemzetközi szemlélet a közös hazafiságban” jellemez. Feltűnő, hogy Fábry Zoltán „másodkézből tájékozódott a cseh és a szlovák szellemi életben, s szűkebb hazája többségi kultúráját eléggé felszínesen ismerte” (E. Fehér Pál). Ezt a mulasztását maga is érzékelte, ezért szenteli a vox humana trilógiájának harmadik kötetét a hídverés gondolatának, s ebben a kötetben legalább a magyar nyelven az ötvenes évek közepén megjelent szlovák és cseh művekről szóló írásaiból külön ciklust állít össze. Ezek a tanulmányok a Fábryra jellemző nagyobb körözéssel közelednek a tárgyhoz, így a szlovák és cseh történelemben és kultúrába is bepillant az író. *A gondolat igaza* című kötetében is külön kis ciklusba foglalja az ebbe a témakörbe tartozó írásait. A ciklus jelmondata Husz Jánostól való: „Keresd az igazat, hallgasd meg az igazat, tanuld az igazat, szeresd az igazt, mondd az igazat, őrizd az igazat mindhalálig.” Ez az idézet volt Fábry Zoltán „jelmondata” is, a hídverés gondolatának tágasságát, az eszmék közötti kapcsolat, folytonosság felkutatását példázza az, ahogyan a *Hidak és árkok* című kötetben a huszitizmustól eljut az antifasiszta cseh példaképig, Julius Fučíkig, kinek „antifasiszmusa a huszitizmus gyökereiből is táplálkozik”. Már *A gondolat igazában* is írta: „Husz máglyahalála és Fučík legyilkolása indítékban és hatásban egy nyelvet beszélnek.” Fábry az ötvenes évek tanulmányaiban ilyen távlatos párhuzamokkal készíti fő művének, az *Európa elrablásának* módszerét és gyűjti annak felmérhetetlen gazdagságú anyagát, melynek összegzésére majd a neofasizmus ad kényszerítő alkalmat-parancsot a hatvanas évek közepén. Előbb azonban néhány évig „zavartalanul” kritikus lehet, a csehszlovákiai magyar irodalom „harmadvirágzásának” nevelője, első szigorú bírálója, segítője. *Harmadvirágzás* (1963) című kötete, majd a *Stószí délelőttiök* (1968) egy ciklusa gyűjti össze és reprezentálja kritikai, irodalomtörténeti munkájának azokat a termékeit, melyek a csehszlovákiai magyar irodalom 1945 utáni fejlődésével foglalkoznak.

III.

Köztudott, hogy a harmadvirágzás irodalmi kibontakozásának immanensen művészi szempontból a legfőbb akadálya éppen a folytonosság hiánya, a hagyományok hiánya, s ami ezzel egyenértékű: a mérték hiánya volt. Ennek pótlásában kap kiemelkedő funkciót Fábry hagyományra néző törekvése, különösen akkor nyilvánvaló ez, ha hozzávesszük, hogy akik Fábry mellett az élő irodalmi folytonosságot jelenthették volna, neofita túlbuzgóságukban még a saját korábbi mértéküket is összezavarták. Fábry védve volt a személyi kultusz torzításaitól: „En átéltem, megéltem

1937-et, és ez majdnem olyan sokk volt, mint az 1933-as hitleri. Az 1938 előtti sokkot azonban Sztálinnak hívták." Nem így a fiatal, induló irodalom. Ezért kivételes a sematizmusmentes Fábry szerepe a harmadvirágzás felnevelésében: ő nem napiparancsokhoz igazodott, hanem háromezer év kultúrájával szembesítette az alig bontakozó irodalmat. A legmagasabb igényt állította fel, hiszen „a gondolat igaza nem tűr kisebb mértéket és célkitűzést”. Fábry jelenléte az antisematizmus jelenlétét jelentette a harmadvirágzás irodalmában éppen a sematizmus virágzása idején. A kultúra értékeinek folytonosságát hangoztatta a kényszerű folytonosságihiány idején. A mértéket mutatta akkor, amikor még csak viszonylagos belső értékek sem születtek, melyek a spontán értékkiválasztással irányadók lehetnek volna. Ezért jelentős a harmadvirágzás irodalmának minőségi fejlődése szempontjából az a pár év, amikor Fábry „zavartalanul” lehetett kritikus. A kritikus pedagógiának mestere, aki „csúcsokra törő izzó igényességét oda merte és oda tudta szelídíteni irodalmunk szerény adottságaihoz” (Turczel Lajos). Fábry kritikus tevékenységének az egyik legfontosabb jellemvonása az, hogy elemzései, bírálati erős pedagógiai, irodalomnevelő szándéktól vezette egy-egy általános esztétikai követelményt szembe-sítenek az adott művel, máskor egy-egy konkrét művészi hibát nagyobb összefüggésekben tudatosítanak. Ezek a nagyobb összefüggések egyaránt lehetnek esztétikaiak és politikaiak vagy történelmi. Kritikai írásai ezért telítődnek elmélettel, a gyakorlat és az elmélet egyesítése látható célja Fábrynak. A pedagógiai furor és szükség okozza tán, hogy olykor elméletileg szélesebb horizontú mondandóját méltatlan tárgyhoz köti, s ezáltal szándéka ellenére emeli meg tárgyát (például: Szabó Béla regényeiről szólva).

Fábry a harmadvirágzás első időszakában a teljes termést fölméri, amit nem tehetett szinkronban, azt elvégzi utólag a *Harmadvirágzás* című, méltán híres tanulmányában, 1954-ben. A *Harmadvirágzás* és a *Kevesebb verset, több költészetet* (1955) reprezentálják Fábry pedagógiai kritikus korszakát. „A két tanulmány az 1948–1954 közötti kezdő évek irodalmáról, az új irodalom nyitányáról mennyiségi és minőségi értelemben egyaránt kimerítő képet adott, s ezzel lerakta az új szakasz irodalomkritikájának alapjait és nagyhatású ösztönző példát nyújtott a kritika művelésére.” (Turczel Lajos.) Nem épít esztétikai rendszert, hanem konkrétan bírálja az egyes műveket, tevékenysége a *sematizmus elleni küzdelemre összpontosul*. A sematizmus egyik fő okát a történelmi folyamatosság megszakításában látja, a felületi ábrázolás okát a direkt pedagógiai szókimondásban éri tetten. Főbb kifogásai a „mohó átkapcsolás a mára, az iskolás tanulságvonás” (Szabó Béláról), a „tézisigazolás” (Egri Viktorról), a belső élménytartalom hiánya, az emberi hitel hiánya. Az írók „jelenből ugranak a jelenbe: ...nem vesznek sem térbeli, sem időbeli lendületet”. Fábry alapkövetelménye a szocialista realizmus, a lírában is a valóságmegnyilatkozás hitelét tartja legfontosabbnak, de ezen már nem a valóságirodalom szűkeklő mértékét érti: „Az igazi költőt épp az jellemzi, mennyire tudja a vers egyszerűségében, másolhatatlanságában a valóságot minden értelmével közvetíteni, sűrítve összefogni.” Ez az igény megint csak a sematizmusba ütközött: a frázisok elemzésével bizonyítja, hogy a túlárado lelkesedés mögött nincs valóságtartalom, csak sablon. A frázis egyetlen ellenszere a realizmus”. A sematizmus eluralkodásának okaiként az írói bátorság hiányát és a szellemi restséget, kultúrátlanságot jelöli meg. A hurráoptimizmussal szemben Illyésnek a pesszimista versek védelmében írott esszéjét idézi. Fábry fejtegetéseit a *Harmadvirágzás* című tanulmány zárófejezeteiben világnézeti és egyetemes esztétikai összefüggésekbe állítja: a valóságtorzulást a kulturális és morális elégtelenséghez köti: „Nehézség és nehezítés kell élményben és végig gondolásban egyaránt. Az író teljességre törekvése a műrt való felelősség nélkül elképzelhetetlen. És ez a felelősség nem utolsósorban az emberiség, a szellem erkölcsi elkötelezettsége, a gondolat igaza, a vox humana.” Az *Utószó*: 1956 című tanulmányában tovább fejleszti ezt a gondolatot, helyesebben újra megmagyarázza, hangsúlyozza a gondolatnak és erkölcsnek összetartozását és frázisellenességét. Ezáltal a sematizmust a „becsület dorgá”-ban marasztalja el. Fábry igénye maximális: a művészet végső alapelveiig visszavezeti a jelenségeket. Nem érinti

meg sem a „kicsi, de a miénk” szemlélet, tudja, hogy csak az igaz minőség jelenthet értéket és védelmet. Fábrý ezzel a követelményével előreszaladt az időben: ehhez a mértékhez az ötvenes évek elején a csehszlovákiai magyar irodalomban nem volt irodalmi közeg. Fábrý érdeme, hogy nem szállította le a mértéket az adottságokhoz, hanem háromezer év számadásának mértékéhez igyekezett felnevelni egy induló irodalmat. Említett tanulmányai ezért biztatások és bírálatok egyszerre. A kívánt mértéket megütő egy-egy képet is olyan pedagógiai lelkesedéssel elemez, hogy utólag érthetetlen a kritikái nyomán kialakult korai sértődés. Éppen a háromezer évről való számadás adott Fábrý kezébe az emberirodalom és valóságirodalom szűkítő koncepciói után egy olyan mértéket, amely már nem lehetett csupán egyetlen történelmi pillanat függvénye. Hitelét bizonyítja, hogy Tózsér Árpád 1963-as vitaindítója lényegében a Fábrý által 1954-ben szorgalmazott igényeket újítja fel, amikor azt írja a dogmatizmus éveinek irodalmi gyakorlatáról, hogy abban „a megismerés lényege sikkadt el. Elég volt készen kapott vagy a »levegőben lógó« közhelyeket és apriorisztikus tételeket megénekelni, amihez a gondolkodó, vívódó költő szubjektuma nem szükségesítetett”. Mennyire egybevág ez az érvelés a Fábrýval! Az az érve Tózsérnek, mely a sematizmust az erkölcsi bátorság hiányával kapcsolja egybe, a legnagyobb vitákat váltotta ki, pedig — mint láttuk — Fábrý is ezt tette majd egy évtizeddel korábban. Igaza van Tózsérnek, amikor hangsúlyozza a *Harmadvirágzás*-kötetről írott kritikájában, hogy „Fábrý igénye mindig egy, 1955-ben s 1963-ban is.” Ezt leginkább az bizonyíthatja, hogy a sematizmusvita lezárásaként készült *Antisematizmus* lényegében az ötvenes évekbeli tanulmányok anyagára, esztétikai megállapításaira épült. Alapelvei változatlanok, csupán példaanyaga, dokumentációja bővebb, hiszen itt a sematizmus természetrajza a tárgya, korábban pedig egy-egy mű adott alapot az elméleti meditációra. Hegel, Belinszkij, Becher, Goethe és mások nyomán most is szó szerint vallja, hogy „A költészet az individualizmus és kollektívizmus termékeny és termékenyítő kölcsönviszonylata”, a költő pedig „névadó”, a névadás világteremtés. Ezeket az elveket egészíti ki a maga morális szempontjaival, s így lesz a névadás az erkölcsi bátorság tükré, hitelesítő mértéke pedig a realizmus, ami Fábrý szóhasználatában ekkor az igazsággal azonos. Ezért a sematizmus „végső fokon a költészet amorálisítása”, mert a költő a sematizmusban megszűnik névadó lenni, föladja a tisztét, teremtés helyett frázisokhoz menekül. Fábrýnak ezek az akkor már egy évtizede hangoztatott eszméi egészülnek ki az *Antisematizmus*ban a történelmi háttérrel, a művész egyéni felelőssége mellé oda-teszi az okot, a dogmatizmust, melyet fő vonásai alapján a fasizmushoz köt: „A fasizmus a frázis diktatúrája”. A költészet a humánus műfaja, tehát költészet és sematizmus „egymást kizáró fogalmak”.

Ezek az alkalmi esztétikai megállapítások Fábrý írásaiban nem állnak össze esztétikai vagy poétikai rendszerré. Inkább néhány alapvető követelménynek a tudatosítása a célja. Mindent a fasizmus és antifasizmus koordinátarendszerébe állít be, s esztétikai gondolkodásán is ennek a nyoma látható: azokat az esztétikai és poétikai kategóriákat dolgozza ki vagy világítja meg nagyobb fénnel, melyek az antifasizma küzdelem felé nyitnak távlatot. Így válik a fiatal költők antológiájáról szóló nagy kritikája, a *Res poetica* a provincializmus (=fasizmus) és a világniyitottság (=antifasizmus, vox humana) bemutatásával. Fábrý a költészetet mindig maximális lehetőségeiben szemléli, a követelménye ennek a maximumnak az alkalmazása: „A vers sikere az önrítmus és a világrítmus egyensúlyán múlik: az adottság és a világelkötelezettség eltalált aránylatán, s igényként mindig is hangoztatja a világtávlatot, azt, hogy az igazi költő önmagát adja, de önmagán túllépve a »világ-egész«-szel azonosul, tehát önmagát megőrizve lép túl önmagán.” Ezen a ponton is meglátszik, hogy Fábrý esztétikai gondolkodása mennyire a helyi adottságokból nő ki: „regionális költő világgá tárulkozása mindig adottságot, provincializmust mulaszt, de sose szabad úgy világgá rohannia, hogy vissza ne térhessen, hogy az adottsági realitást megtagadja vagy elfeledje. A legvilágibb versben is magyarnak kell maradnia és a legmagyarabb versnek is a világhoz kell tudni szólnia, mert magyarságát csak vilápróbálkozón erősítheti emberséggé”.

A magyar gondok és törekvések így a világszolidaritás, emberségőrzés részeivé lesznek, a „res poetica” így azonosul a „res humana”-val, az emberség ügyével. Fábry tehát alapvető esztétikai követelményt, a világnitottságot, eredendően erkölcsi alapelvekkel, a humánus ügyével hozza közös nevezőre, s ezáltal mindkettő egyetemesebb értelmet nyer, hiszen a költészet igazsága Fábrynál a szellem, a gondolat igazsága és a valóság igazsága.

Fábry esztétikai-etikai imperatívuszai azért annyira kényszerítő erejűek, mert mindig sajátos műfajban, vitairatban szólaltatja meg azokat. Tehát az ellenkező irányban is végigvezeti a gondolatot, nemcsak a világnitottságot kapcsolja a humánushoz, a szocialista vox humanához, hanem ellentétét, a világcsukottságot, a provincializmust is a legtágabb, legveszélyesebb következményéig, a fasizmusig vezeti: a hitlerizmust a provincializmus erőszakaként, az „önperspektíva vaksága”-ként értelmezi ebben az összefüggésben, lényege a szűkítés, a kizárólagosság és tekintet-nélküliség. Ez a nagyvívű szembesítés azt eredményezi, hogy Fábry a provincializmusban megrekedő irodalmat erkölcsileg ítéli el, az emberiség elleni szervezett és őrült merénylet részének tekinti. Ezáltal a világnitottság vitathatatlan követelménnyé lesz esztétikai és etikai értelemben egyaránt. Esztétikai nézeteinek nyitottabbá válását leginkább éppen a *Res poetica*-ban és *Az igényesség műfajában*, a novelláról szóló fejtegetéseiben figyelhetjük meg. A valóságirodalom ezekben nő szocialista realizmussá. Az alapelvek korábbiak, de a bővebb kidolgozás lényegesen tágitja a szempontrendszert: a *Harmadvirágzásban* (1954-ben) még a csehszlovákiai magyar irodalom minőségét az irodalom „valóságmérlege” szabta meg. Ez a valóság-mérleg a *Res poetica*-ban és *Az igényesség műfajában* is működik, de az elsőben világtávlatot kap, a másodikban pedig az alkotó fantázia kap hangsúlyt. Fegyint idézi: „Az élet igazságát egy műalkotásban csak az alkotó fantázia segítségével lehet visszaadni...” Majd Wilhelm von Humboltra hivatkozik, aki szerint a „művészi alkotás magja a képzelőerő”. Látnivaló, hogy az ilyesféle felismerések a valóság-irodalom koncepcióját tágitják, némi túlzással azt mondhatnánk, a valóságirodalom mellé befogadják az irodalom valóságát is. Megszorításokkal kell élnünk, mert Fábryt az állandó célirányitottság, a humánus és antihumánus állandó szétválasztási kísérlete az élet és esztétikum bármely területén, gátolta is abban, hogy ezeket a szélesebb horizontot felvillantó megjegyzéseket maradéktalanul kamatoztassa szemléletében. A *Res poetica*-val és *Az igényesség műfajával* egyidőben írja Adyról: „Vér és arany: kinek jut még eszébe ez a régvolt Ady-epizód? A *Vér és arany* Adyja és a *halottak élén* kiteljesedése között majdnem áthidalhatatlan a távolság.” Igaza van Koncsol László kitűnő tanulmányának, mely szerint a Fábry-esztétika paradoxona az, hogy „bár Adyra épül, magát Adyt is csak részben fogadja el”, hiszen nyilvánvaló, hogy csupán az antifasizmust, háborúellenességet fő kategóriává avatva lehet szakadékot észlelni Ady életművében, eme harcosszempont primátusa becsülheti csak le a korai Ady-lírárt, mely éppen a frázisellenességével, minden addig volt értéknek újjáértékelésével, egyéni értékrendszer teremtésével felbecsülhetetlen érték, s mely töretlenül vezetett a háborús indulatok és uszítások idején ismét az egyéni értékítéléshez, a merő tiltakozáshoz, Fábry alapigéjéhez, az ember az ember-telenségben-hez. Igaza van Koncsol Lászlónak, amikor Fábry esztétikai tévedéseit, balítéleteit azzal magyarázza, hogy Fábryból a sors lázadót, harcost csinált, a harcoss pedig mindig tábor, fegyvertársakat keres: „...a bajtárs jól forgatja az igazság fegyverét, az sem igen számít, ha dadogva adja le a jelentést, vagy rekedtebben fújja az indulót...” „A tábor nem differenciál, sokkal inkább egyesít... Az esztétikának, amely természete szerint nem egyesít, hanem differenciál, amely az egyszerűt, a különöset, az egyénit, a megismételhetlent, a specifikust kutatja, amely a sokfélelenség, a változatok gazdagságában leli örömét, itt és így másodrendű a szerepe”. Fábry tévedési pontjainak valóban ez az egyik eredője, de úgy vélem, ez inkább a két világháború közötti időben meghatározó nála, 1945 után — éppen a háromezer év tanulságain okulva — nem választja szét az erkölcsöt és esztétikumot, sőt, mint láttuk, nagyvívű gondolatrendszere éppen az esztétikum és a morál egységére, azonosítására épül. Az azonban vitathatatlan, hogy bár elveiben megvan ez a

teljes egység, gyakorlati ítéleteiben mégis a morális szerep eltűzése észlelhető szoros összefüggésben a kisebbségi helyzetből származó rekompenzációs törekvéssel. Egy másik gyakori esztétikai vagy ítéletkezésembeli tévedése is a vitázó alapállásból adódik, melyben a pedagógiai szándék erőteljes funkciója is szerepet kap: a novella titkait óhajtván megvilágítani, úgy mond róla alapvető igazságokat, hogy közben a regényt méltatlanul megkisebbiti. Korábban pedig a frázisveszély ellen küzdve, egy azelőtt és azóta is teljesen ismeretlen szerző lírai realizmust tanúsító négysorosát a szlovákiai magyar „versírás legköltőibb, legmaradéktalanabb megnyilatkozásá”-nak tekinti. Tőzsér Árpád egész sor példát gyűjtött ki Fábry írásából, melyek mind azt igazolják, hogy Fábry számára az elemzett író vagy mű csak illusztráció a „külön mondanivalóhoz: az esztétikai pedagógiájához vagy a fasizmus kimondhatatlanságához”. Fábry nem a mű belső, autonóm világát röntgenezi, nem annak belső törvényeit olvassa ki, hanem bizonyítékként alkalmazza a maga mondandójához. Természetesen van összekötő kapocs a mű és Fábry mondandója között, de ez a módszer eredendően nem kritikus vagy esztétaeljárás, hanem nevelői és politikusi, s Fábry esztétikai elveinek és gyakorlatának az ütközéséhez vezet, mert ez a „külön mondandó” nála alapvetően morális és politikai célzatú. Amikor pedig esztétikai célzatú, akkor a pillanatban fontosnak érzett esztétikai követelményt vagy vétséget illusztrálja a művel, így lesz Egri Viktor regénye, a *Márton elindul* 1954-ben még a „realizmus parancsa”, 1957-ben már „a csinált regény iskolapéldája”, noha ezek merőben ellentétes dolgok. Ezért kell vitázni azokkal a nézetekkel, melyek szerint Fábry jelentéktelen tárgyból egyetemes mondandót bont ki. Nem ezt teszi, hanem a háromezer év kultúrájával való szembenézéskor kiformalódott nézeteit szembesíti a helyi adottságokkal, a világkultúrából szerzett ismereteihez keres olyan pedagógiai eszközöket, melyek a tanítást lehetővé teszik. A helyes sorrendet maga Fábry jelöli meg a *Harmadvirágzás* bevezetőjében: „Itt a szlovákiai magyar könyvek ürügyén, a regényről, a líráról, a novelláról általános és általánosító, hasznosítható és továbbadható mondanivalókat lehet olvasni.” A konkrét tárgy ürügy, az alkalmazás módszerének az etikai primátusát pedig az teszi elfogadhatóvá. Fábry fő gondja ezeknek az írásoknak idején is az antifasizmus, a műfaji megjelölésük ezeknek is az antifasizmus lehetne. Lényegében háttérét és környezetét adják Fábry fő művének, antifasiszta publicisztikájának, s konkrétan az *Európa elragblásának*.

IV.

A harmadvirágzás irodalmában esztétikai szempontból is fontos Fábry útmutató szerepe, de ennél sokkal lényegesebb etikai meghatározó ereje: a harmadik nemzedék kibontakozását, egységes szocialista magatartását, morális és történelmi felelősségét, európai történelemtudatát, a hídszerep hivatásos vállalását aligha lehet Fábry Zoltán erkölcsi irányító szerepe nélkül elképzelni. Fábry Zoltán viszonya a harmadvirágzás irodalmával nem volt zavartalan, s ez jószerivel abból következett, hogy az ötvenes években annak ellenére ő volt a vezető kritikus, hogy benne a kritikus csak „mint lelkiismeretfurdalás” élt (Tőzsér). Az 1959-es költészetvitában súlyos bírálatok érték a vox humana épített kritikai elveit és gyakorlatát. Bábi Tibor azt hangsúlyozta, hogy a csehszlovákiai magyar irodalomban eddig Fábry írásai jelentik a kritikát, s „...ezekben az egyetlen és mindent eldöntő mérce a sokat hangoztatott vox humana... ez a múltbeli emberi és erkölcsi, politikai és művészi magatartást összegző jelző vagy varázsszó nem válhat manapság a marxista kritika kritériumává, nem pótolhatja a marxista értelemben vett pártosság és eszmeiség igényét az irodalommal és költészettel szemben.” Bábi ellenvetései a hagyományoknak a Fábry-féle értékelését is érintik, véleménye szerint Fábry túlbecsüli a folytonosságot, az Ady-örökség folytatását az új irodalomban, nem hangsúlyozza eléggé az új jelenségeket. A szlovenszkói viszonyok közé átementett Ady-örökség provincializmust és illúziót jelent szimpátiikus vonásai ellenére is. Bábinak a sorra hevén

fogant gondolatai lényeges pontokon érintkeznek a szakirodalom ama jóval későbbi megállapításával, hogy Fábry közép-európaisága morális és érzelmi gyökérzetével szorosabban kapcsolódik Adyéhoz, mint az elemzőbb, racionálisabb József Attilához (E. Fehér Pál). A költészetvitában többen osztották Bábi véleményét. Barsi Imre hangsúlyozta, hogy tovább kell jutni a „vox humana sugallta és meghatározta korlátokon”. Dobos László is „múltveretűnek” tartotta a vox humanat mint eszmei és esztétikai kritériumot, s Fábry hibáját abban látta, hogy az „antifaszizmus és a békeharc humánumát, vox humanáját irodalmunk legmagasabbrendű értékmérő szempontjává avatja”. Fábry közismert érzékenységgel fogadta ezeket az ellenvetéseket, s később is a „vox humana ezerkilencszázötvenkilences peré”-ről beszélt. Ez a sértődés azonban csak kevésbé motiválta azt, hogy Fábry hamarosan elhagyta kritikusi posztját, s majd csak a hatvanas évek közepén ír újra néhány könyvről, de azt a következetességet-folytonosságot, melyet az első tíz esztendő termésének felmérésekor tanúsított, nem ismétli meg többé. A kritikus átadta helyét az antifaszista publicistának, a hatvanas évek elején „a német neofaszizmus és a nyugati atomimperializmus jöttével és erősödésével haladéktalanul el kellett foglalnóm a régi őrhelyet”. A *Harmadvirágzás Útravalójában* fel is menti magát a kritikus mulasztásai alól, bevallja, hogy a kritikusi-irodalomtörténeti feladatnál erősebb parancsa van, „az antifaszizmus muszája! Az antifaszizmus mint a korparancs műfaja!”

